

Füzi László

Az esszéíró

Cs. Szabó Lászlóról

Kibédi Varga Áron naplójegyzeteit olvasom. Az utazásokról, találkozásokról, beszélgetésekről szóló beszámolók közül hirtelen elém emelkedik pár mondat: „Miközben írok, megdöbbenek: nem akarok az utókornak írni. Régebben, amikor írtam, tudtam, hogy kinek írok: a nálam idősebb »mestereimnek«, Cs. Szabó Lászlónak, Dresden professzornak és barátoknak, például Németh Sándornak: az ő véleményükre voltam kíváncsi. Most már mindegyik halott. Hát akkor kinek írok? Mi az, ki az az utókor?” Kibédi Varga Áron később feloldja a dilemmát, mondván, hogy minden írás Istennek íródik – ebben, sajnos, már nem tudok hinni –, a dilemma azonban, mióta az idézett mondatokat olvastam, foglalkoztat, mert már korábban is foglalkoztatott. Kinek írunk, kinek írok? Kínzóbb kérdés most, a nagy szóinfláció időszakában, az írással foglalkozó embernek nem is adatik.

Kibédi Varga Áron mondatait azonban nem azért idéztem, hogy az utókorról gondolkodjak, szerintem a mai írásoknak már egyébként sincs utókoruk, az az írás, amelyik a maga korában nem teremti meg a maga fontosságát, abban sem reménykedhet, hogy túléli szerzőjét. Kibédi Varga mondatai azért tűntek a szemembe, mert váratlanul Cs. Szabó Lászlóra irányították a figyelmemet. Nem arra a Cs. Szabóra, aki Kibédi Varga Áron, s még sok más „nyugati” magyar író mestere volt, hanem arra a Cs. Szabóra, aki a magyar írók közül az elsők közt tudatosította magában, hogy az írás megszűnt közvetlen cselekvés lenni. A *Haza és nagyvilág* emlékezetes Illyés-portréjában olvastam: „Illyés szépíró, az olvasó tehát joggal megütődhetik, hogy írói szerepe helyett mégis közéleti hivatását említem. A régi magyar agyakban azonban egyet jelentett ez a két kifejezés. Kölcsey, a földesúr az Isten háta mögött, elhagyatva élt Csekén, de törvényhozó szelleme hatalom volt Pozsonyban. A magyar író a kiegyezés után fölkerült a fővárosba, a magyar élet központjába, szellemét azonban száműzték az ország dolgaiból. Az irodalom Arany László és Vajda János óta kiszorult a magyar közéletből; a testi remeteséget fölváltotta a sokkal súlyosabb szellemi remeteség, amely elől Páris vadonában vagy kávéházi páholyokban keresett önállótó feledést. Az első Nyugat-nemzedékből Kosztolányi, Juhász Gyula, Tóth Árpád teljesen félrevonult a közügyektől, Babits ótestamentumi harag fenekére vetette magát, Ady és Móricz körül pedig nem közéleti vita, hanem kancsal rágalom és tudatlan hazudozás tombolt.”

Érdeemes észrevennünk, hogy annak a nemzedéknek az egyik tagja beszélt az irodalom közéleti szerepének háttérbe szorulásáról, amelyik nemzedéknek a legtöbb tagja még a közvetlen társadalmi cselekvés hatása alatt élt. A szociográfusok mindenképpen, Németh László mindenképpen – és akkor, kortársként elénk lép Cs. Szabó László, aki az írók társadalomból való kiűzetéséről beszélt: „A magyar élet az összeomlás (ezen Trianont érti – F. L.) után már nem is tudott az igazi irodalomról – mondta. – Valósággal fertőtlenítette

magát tőle. Ennél a naiv tudatlanságnál még Tisza István gyűlölete is jobb volt. A magyar írók megérhették, hogy nincs rájuk szükség, az országot »svábokból« jött városatyák nélkülük is föl tudják építeni.” Kérdés persze, hogy Cs. Szabó kit és mit látott kora irodalmából, de hát Illyést, Németh Lászlót biztosan látta, s ha, mondjuk a „sültrealizmuson” kívül is élt, az akkori magyar irodalom nagyobbik részének közvetlen társadalmi indíttatását és társadalmi szerepvállalását biztosan érzékelte. Mégis: hol és milyen formában létezett az az irodalom, amelynek Cs. Szabó is részesének tudta magát? Az írásban erre a kérdésre is megtaláljuk a választ: „De a magyar józan ész még ebben a zűrzavarban sem merült el egészen, megvívott magával, győzött a kételyein s a harmincas évek óta ismét részt vesz egy olyan eszményi közéletben, amelyet maga teremtett magának, csak a képzeletében él s a magyar önismeretet éppen úgy magába foglalja, mint a fél évszázad óta elmaradt rendszeres népi reformokat. Ebben a különváló írói közéletben egyesült aztán a dunántúli cselédfiú s a szegény székely nemes, a pesti tanárfiú s a hajdúsági paraszt. Senki se tudja pontosan, hogy miképp és hogyan történt ez, s kinek az intésére vagy miféle jelekre? Mindenesetre évekig tartott, amíg az irodalom életereje és életkedve helyreállt ebben a valóságfeletti, de a valóságra folyton igényt tartó közéletben.”

Figyeljünk az irodalom által teremtett közeget a valóságtól elkülönítő kifejezésekre: teremtett, eszményi, valóságfeletti közélet, amelyik valóságfelettségében tart igényt a valóságra. Cs. Szabó akkor mondta ezt, amikor senki nem mondta ezt, amikor írói küzdelmekről volt hangos az ország, amikor szociográfusokat fogtak perbe, amikor írók vonultak ki – a számukra már nem létező – közéletből, amikor még senki nem beszélt az írók megváltozott társadalmi helyzetéről.

Míndez minden másnál érthetőbbé teszi, hogy Cs. Szabó nem társadalomban és társadalmi küzdelmekben gondolkodott, hanem kultúrában. S ha érezte is a kultúra egészének a megkérdőjeleződését, a kultúrán belül otthon érezte magát, ez az otthonosságérzet segíthette a kultúra társadalmi szerepének megváltozását kísérő kételyek legyőzésében. Mai világunk felől nézve akár különösnek is tűnhet a magatartása, a különböző szellemi (és társadalmi) közegekben való biztos mozgását éppenséggel a kételyeknek az önmaga világán való kívülre helyezése magyarázhatja. S az, amiről beszéltem, sok mindent meg is magyarázhat abból, amit tett: például a rádióban végzett munkáját, a kultúrán belüli folytonos mozgását, a társadalmi csoportok közötti „ingázását”. Az emigrációban, amikor íróvága mögül eltűntek az írói szerep felhajtó erői, ez a fajta kétely-nélküliség ugyancsak segítette, ne felejtjük, akkor, amikor Cs. Szabó 1949-ben úgy döntött, hogy római útvjáról nem tér haza – ahogy Vajda Miklós írja – „még nem volt bizonyíték, hogy ilyen kaliberű, magyarságának elkötelezett, élvonalbeli író idegenben is megmaradhat magyar írónak; hogy a mű egyáltalában folytatódhat.” Ma már tudjuk, folytatódhatott, ehhez viszont a dolgok szerencsés – szerencsétlenségben szerencsés – összejátszásán túl az is kellett, hogy Cs. Szabó valóban kultúrában-irodalomban, magyar kultúrában-magyar irodalomban létezzen, s ebből életének megváltozott keretei sem tudták kibillenteni, mi több: a megváltozott kereteket műve gazdagítására használta fel, ezzel pedig a későbbi – főképpen 1956 után külföldre került – fiatal íróknak is példát mutatott...

Cs. Szabó László neve elválaszthatatlanul összekapcsolódott az esszével, s neve említésekor azonnal felidéződik az esszéíró nemzedékként megörökítettöz laz csoportosulás vagy inkább szellemi alakzat is. Cs. Szabó, ha egyáltalán foglalkozott ezzel a kérdéssel, önmagát hol írónak, hol esszéistának tekintette. Már visszatekintve írta: „De jó néhányunknak bergsoni volt a hitünk, hogy a teremtő, eleven tudat s a tudatlan múlt és jelen összetartható egyidejűsége erősebb a lomha széthulló anyagnál s a lélek kiszámíthatatlanul hat a matériára... Ha a modern esszé keletkezéséről beszélünk, tudni kell, hogy

Proust, Joyce, Babits vonalán Bergson unokái voltunk, az ő intuitív ismeretelmélete lappangott igyekezetünk mögött, hogy szakítsunk az elavult időkategóriával". Ám volt olyan pillanat is, amikor ő maga sem az esszéista mivoltát hangsúlyozta, hanem éppen-séggel azt, hogy ő nem esszéista, hanem író. Azt, hogy miképpen volt író, s az íróságában miképpen volt esszéista, viszont csak most, a *Híd* című újvidéki folyóirat egyik legújabb számában mondta el Bányai János. Idézem a szavait: „Az emlékezetre épít, módszere a felidézés, nem a felkutatás. Még akkor sem kutat, amikor kedvenc olasz festőiről szól, a késő reneszánsz és a barokk művészetéről, akkor sem, amikor Mikes Kelemen sorsába mélyed. A múltból, az emlékezetből a jelenben megjelenőt emeli ki, a művészetből és irodalomból a szóval és megírással jelenvalóvá tehető, mindazt tehát, ami élménnyé vált a nyelv közvetítésével. A csillogó és könnyed beszédmóddal elérhető. Az esszét az elbeszélés felé közelíti, miközben bizonyossá teszi, hogy a beszédmóddal, a stílussal megrajzolt kép, a megfestett hangulat tudáson, nem pedig beleérezésen alapul. Cs. Szabó stílusán lehet elérni azt a fordulópontot, amikor a biztonságos tudás, a műveltségi alap, a nyelvi önbizalom megnyilvánulása során felismerhetővé válik az esszének a szépirodalomtól nemhogy idegenkedő, hanem éppenséggel arra építő műfaja. Cs. Szabó esszéiben szinte mindig »elbeszél«, ahogyan elbeszélését az esszé felé közelíti. Miközben éppen műveltsége védi meg attól, hogy esszéje feloldódjon az elbeszélésben, és hogy az elbeszélés esszéizálódjon. Ha Cs. Szabó műveltségének egyik rétege a klasszikus modernség, akkor írás- és beszédmódjának vannak klasszikusnak, ám kevésbé modernnek vehető szabályai, főként abban, ahogyan közel tartja egymáshoz az irodalmi beszédmódokat és műfajokat, legtöbbször az esszét és az elbeszélést, de sohasem vegyíti el a kettőt. Valamilyen klasszikusnak mondható műfaji tisztaságot, valamilyen jól látható és kirajzolódó műfaji határokat őrzött meg magának, a műfaji határok átlépését szinte törvényerőre emelő korban, ismét nagyon megbízható műveltségére alapozva.”

Értsük jól azt, amit Bányai János mondott, mert így érthetjük meg, hogy Cs. Szabó miképpen volt író – és esszéista az írósaan belül, még akkor is, ha műveltségének és az általa művelt esszének megvoltak nem csupán a műveltségbeli, hanem a szaktudományokon belüli elemei is, ilyenkor, a szaktudományos háttérre utalva mindig *A középkori háziipar kérdéséhez, különös tekintettel a flandriai és firenzei gyapjúszövésre* című dolgozatát szoktam megemlíteni, de hát egyébként is egyértelmű, hogy Cs. Szabó mögött mindig ott állt a közgazdaságtan, a művelődés- és a művészettörténet. Ahogyan természetesen az esszéírók mindegyike mögött ott állt a különleges érdeklődés és a különleges felkészültség, Cs. Szabó szerepének sajátosságát ezen a jelenségkörön belül az adta, hogy mögötte a közgazdaságtan és a művészet-, valamint a művelődéstörténet állt, s az, hogy esszéiben a tudományos indítást nem rejtette el, mondjuk azt, nyilvánvalóan leegyszerűsítve, hogy a személyesség nem győzte le és nem is takarta el a tudományosságot.

Ahogy Cs. Szabó László önkomentárjai és Bányai János pontos leíró-bemutató mondatai is jelzik, a Cs. Szabó-jelenségben számos megérteni való akad. Az egyik: műveltségének kialakulása. A másik: a kor megélése – ama említett esszéista nemzedék tagjaként és színvonalán. A harmadik: irodalmi-irodalompolitikai szerepe már a harmincas évektől egészen haláláig, az emigrációban is. A negyedik: szintetizáló hajlama és szerepe évtizedeken keresztül. Aztán, számomra az egyik legfontosabbként: a kultúra megélése, az élet és a kultúra átjátszása egymásba, e nélkül, ahogy Bányai János mondja, az esszéiben nem élhetne – bizonyosan önkéntelen volt ez, adottság, az adottsággal való élni tudás kérdése – az elbeszélő beszédmóddal. S végül: a közvetítő szerep is az övé volt: a kultúrában való létezés élményét közvetítette-közvetítéi írásaiban – azoknak, akik már nem élhetnek abban a kultúrában, de még nélküle sem tudnak élni. Merthogy életében és utóéletében nemcsak

a valóság kultúra mögüli eltűnése zajlott le, hanem a kultúra felszámolódása is – ennek a folyamatnak az „eredménye” az, hogy az a kultúra, amelyikben Cs. Szabó László *élt*, ma már csak nyomelemeiben létezik, így Cs. Szabó, itt ebben a vonatkozásban leginkább Cs. Szabó, mert Halász Gábornak, Szerb Antalnak, Németh Lászlónak más célja is volt az esszéivel – valóban közvetítő volt, a későbbi korok embereinek az ő írásai egyre inkább azt mutatják meg, miképpen lehetett a kultúra segítségével *élni*. Bármilyen szomorú is így, a kultúrát az élet elé helyezve kimondani: Cs. Szabó sem, s a nagy esszéista társai sem csupán létükben érezték veszélyeztetve magukat, az a kultúra is pusztulásra ítéltetett, amelyikben élniük adatott – ameddig élniük adatott.

A megérteni való jelenségek kibontása tanulmányok sorát igényelné. Ezek helyett elégedjünk meg most csak utalásokkal. Műveltségének gyökereiről maga írt, önéletrajzi emlékezéséből idézem: „Fiatal tanárunk, ókortudósok későbbi nevelője, Máthé Elek hatásának tulajdonítom, hogy iskolai kényszer nélkül időnként magunktól megvitattuk a tananyagot. Ovidius volt a kedvencünk (mint Shakespeare-nek) és Horatius, Tacitust ki nem állhattuk bitangul nehéz szövege miatt, Catullus örökifjú nagyságának felismeréséhez érett irodalmi tapasztalat s felnőtt, azaz sérült életérzés kellett s persze egyik sem volt meg nekünk, Vergiliust nemzeti önérettel becsültük, mint mindenki, akiben van görög-római kulturális leszármazási tudat. Felülvizsgálása későbbi folyamat, de a tökéletes nyelvművész mindenképpen megmenti benne a botcsinálta imperialistát.” Amit idéztem, az a Lónyai utcai református gimnáziumban eltöltött időszakra vonatkozott, idézhettem volna az emlékezésből hosszú oldalakon keresztül, de hát nem is a konkrét ismeretanyag az érdekes, hanem az, hogy az a gimnázium, amelyikbe Cs. Szabó László járt, s amelyikbe nemzedéktársai jártak, még a közvetlenül a századelőn létező gimnázium leszármazottja volt, s megalapozott tudást adott. A klasszikus, még a görög-római alapokat őrző kultúrában lehetett létezni ezzel a tudással. S Európában is, emigrációjában ez segíti majd Márait, Cs. Szabót és másokat is – hiszen ők már diákkoruktól otthon voltak Európában. Cs. Szabó diákkorában Németországban, Olaszországban, Oxfordban, Párizsban járt, Németh László Olaszországban, aztán 1928-ban Párizsban is, ott már Proustot olvasta, mint Európában mindenki, aki irodalommal foglalkozott, Márai a húszas évek legelején már *íróként* is otthon volt Európában: „Magyar író, aki Európában otthon van. Különös, egyedülálló. Aki jólesően lubickol, magaelengedetten tenyészik – éveken át – a leipzig, berlini, párizsi kávéházak és szalonok életében. Bámészcodik, fecseg, kialakult napi programja van, s egy idegrezzenés sincs benne: nem ez a dolga, nem ez az élete. Márai pályatársai vagy kortársai közül ki érezhette otthon magát a berlini kávéházak teraszán vagy a művészeknél nyüzsgő, füstös, hangos Dome-ban? Kinek nem volt, bárkinek közülük vagy közülünk, magyarságból fakadó idegenségérzete, sőt eredendő kisebbségi tudata az idegen irodalom nagyjaival vagy kicsinyjeivel szemben? Egyedül talán Kosztolányi foghatott úgy kezét Thomas Mann-nal – úgy vélem, személyes biztonságérzete okán –, mint egyenlő az egyenlővel” – írja a fiatal Márai világát elemezve Lengyel Balázs. Lengyel Balázs azt mondja, hogy Márai *íróként* is otthon volt Európában, mi pedig jegyezzük meg, hogy sokan, nagyon sokan, a huszadik század elején születtek generációjából, ha írói elismertségben nem is – ez, tudjuk jól, külön történet –, de szellemileg mindenképpen otthon voltak Európában, s ez későbbi emigrációs létüket is segítette. Az ország Európától való elzárkózása később következett, s talán csak mostanra számolódik fel – igaz, közben Európa is megváltozott, ám az is igaz, hogy megőrződött szellemiségével még mindig lehet élni.

A széles alapozottságú műveltség nélkül Cs. Szabó László – Németh Lászlót követően – 1935 után nem lehetett volna a Magyar Rádió irodalmi vezetője. Gondoljunk csak bele: az akkori irodalmi és politikai harcok, küzdelmek közepette az egymással súlyos harcokat

vívó írók képviselője volt, miközben maga is író volt. Akkor, amikor senki másnak nem adatott meg, hogy a különböző – nemzedéki, ízlésbeli, ideológiai-politikai – különbségektől szétszakadó magyar irodalmi világot együtt lássa. Valóban együtt látta? Azt hiszem igen, bár íróként más szerepet töltött be, mint az irodalom szemlélőjeként... Nem tudok szabadulni attól a gondolattól, hogy ezt a kettősséget nemcsak azért teremtette meg, mert a kultúrában való létezés törvényeiből ez egyébként is következett, hanem azért is, mert kételyei voltak a maga szellemi teljesítményével kapcsolatosan. Idézem egyik valómását: „Talán nem voltam elég merész, elég megszállott, elég eredeti. Csak magamra vethetek érte. Valószínűleg vittem annyira, mint Batsányi János vagy Bajza József, s ez sem csekélység, de csupán Csokonainak és Vörösmartynak érdemes lenni.” Csokonaiak és Vörösmartyk persze abban az óriásokat teremtő korban sem akadtak nagy számban, ahhoz, hogy valaki Csokonai vagy Vörösmarty legyen, egyébként is a sors és a kor különös kegyelme szükségeltetik minden időpillanatban. Cs. Szabó kételyeivel kapcsolatosan nekünk is lehetnek kételyeink, ám bizonyos, hogy az így megteremtett kettősséggel termékeny feszültséget teremtett a maga számára. Olyannyira, hogy az említett kettősséget – kényszerűségből vagy sem – az emigrációban is megőrizte a maga számára, egyszerűen volt a BBC magyar osztályának „egyszerű” munkatársa, közben pedig az immáron összefoglalásokra is készülő, aztán pedig az azokat megteremtő író. S hát mindezek mellett irodalmi ember is, a maga irodalmi szerepét – ha lehet így mondani – most már az „alaptevékenységén” kívül gyakorolta, így támogatta a főképpen 1956 után Nyugatra került fiatal írókat, s volt házigazdája-pártfogója, néha meginterjúvolója a Nyugatra látogató magyar íróknak.

Cs. Szabó László is, mint a húszas-harmincas években szinte mindenki, Babits hatása alatt indult. Egyszer már azt is tudatosítani kellene, hogy a harmincas évek magyar irodalmának nagyobbik része *Az írástudók árulása* című, még a húszas évek végén írott vezérmű Babits-esszé nyomait viseli magán. Babits az örökké valóként, tehát állandóként feltételezett írástudó és a folyton változó kor képét ütköztette egymással: „...még ha semmi reményünk sem volna, s joggal veszítenéd el minden hitedet a Morál és az Igazság erejében: bizonytalannal akkor is illik az Írástudóhoz a Világítótorony heroizmusa, mely mozdulatlan áll, és híven mutatja az irányt, noha egyetlen bárka sem fordítja feléje az orrát – míg csak egy új vízözön el nem borítja lámpáit”. A kultúra veszélyeztetettségének érzete ebből a gondolatmenetből, no meg a maguk életének tapasztalata alapján került az esszéírók gondolkodásába – még akkor is, ha a Babits által mondottak és a maguk tapasztalatainak szembesítéskor vitatkoztak is mesterükkel. A lét veszélyeztetettsége kapcsán pedig hamarosan – sajnos – személyes tapasztalatokat is szereztek. Motívumaik – hajó, világítótorony, a hajótöröttség érzete, a csillagok és a partok keresése – megteremtésekor is bizonyíthatóan Babitshoz nyúltak vissza – s Ortegához, aki a kor szellemi újszerűségét is közvetítette számukra. „Az »áruló« írástudó tehát nem avval lesz árulóvá, ha lába nem megy egyenesen a Csillag felé, melyre ujjá mutat. Az árulást akkor követi el, ha nem is mutat többé a csillagra” – írta Babits, s ez a metafora egyenesen a *Nyugatot* követő *Magyar Csillagig* vezet bennünket – *Magyar Csillagban* Illyés és Cs. Szabó már szövetségeseik egymással.

Babitshoz nyúlt vissza Cs. Szabó is, aki innét indulva kapcsolódott nemzedékéhez is. „Nemzedékük volt a legirodalmibb nemzedék a magyar irodalomban. Az irodalom volt az ihletük, élményük, kifejezésformájuk, életformájuk” – írta róluk Poszler György. Irodalmiság, kultúrához kötődés, a korszellem és a kor jelenségeinek kutatása, az esszének mint a tájékozódás és kiütkeresés műfajának megtalálása és saját világukra formálása, aztán pedig az „esszé etizálódása”, ahogy szintén Poszler György mondja, talán

ezekben a címszavakban lehet összefoglalni a nemzedék mozgásának, törekvéseinek főbb jellemzőit. Cs. Szabó sem szakítható ki a nemzedékből – az erdélyi utazó-irodalomhoz és hagyományhoz való kötődése és a másik Európa szüntelen keresése viszont, műveltségének-tájékozódásának sajátosságaihoz hasonlóan, külön szint ad esszéinek. Nála mindig Európa, az akkori másik Európa a mérce – nem véletlen, hogy még kötetcímeiben (*Doveri átkelés*, *Levelek a száműzetésből*, *Fegyveres Európa*, *Haza és nagyvilág*) is megtaláljuk az Európára vagy az itthonitól, a hazaitól különböző világra való utalást. Azok, akik írtak róla – így Lengyel Balázs és már említett tanulmányában Bányai János is – megjegyzik: Cs. Szabó az itthoni esszéiben teremtette meg a későbbi, az Európában való helytállás alapjait.

Az esszéírókról Poszler György írt bravúros esszét: „Az esszéíró nemzedék nem azonos a Nyugat második nemzedékével, de érintkezik vele. Szűkebb is, tágabb is nála. Szűkebb, mert például Szabó Lőrinc, Illyés vagy Sárközi nem tartozik bele, noha – különösen Illyésnél – nem lényegtelen pályájukon az esszé. Tágabb, mert például Kerecsényi Dezső, Bóka vagy Sótér beletartozik, noha a két utóbbi fiatalabb a második nemzedéknél. De a legszűkebb-legbelsőbb kör, például Halász Gábor, Szerb Antal, Cs. Szabó László, Németh László azonos. Része a második nemzedéknek, és el is különül tőle. Résszé a Nyugat körül való indulás és az első nemzedékhez fűződő azonos, tapadó-elszakadó kapcsolat, különállóvá a műfaj, az esszé mint uralkodó irodalmi kifejezésforma teszi. Hagyjuk el Németh Lászlót, mert kérdései és válaszai más szellemi égtájhoz, a népi mozgalomhoz kötik. És vegyük Halászt, Szerbet, Cs. Szabót, a három legjellegzetesebbet. Halászt, akiben a nemzedék tagjai között a legerősebb a nemzedéki öntudat. Szerbet, akiben az esszé a legközelebb jut a szigorúan vett tudományossághoz. És Cs. Szabót, akiben az esszé a legtávolabb jut a szigorúan vett tudományosságtól.” Nagy ívű, pontos áttekintés, ha megjegyezni valónk akad vele kapcsolatban, akkor csak annyi, hogy Németh nemcsak a népi mozgalomhoz kötődött, hanem önmagához is, és 1935 után már az önmagához való hűség vezette. Poszler György egységet teremtő áttekintését a paradoxonokban megfogalmazott különbségtétel követi: „Halásznak és Szerbnek megcsinálja sorsát a történelem. Cs. Szabó megcsinálja sorsát a történelemben. Pályáját nem lezárja a halál, hanem módosítja az önkéntes száműzetés.” S ami a paradoxonokból nem, de a hozzájuk kapcsolódó jellemzésekből következhet: hármójuk közül talán Cs. Szabó a felszínesebb. Én legalábbis soha nem tudtam Cs. Szabó harmincas évekbeli írásait Halász Gábor és Szerb Antal írásai mellett látni. Halász Gábor az én szememben – annyi más mellett – az értelmet kereste a történelemben és saját korában is, gondolkodása egészen mélyen kötődött a racionalizmus-hoz: „Az ész kikerülhetetlen – írta. – Csak rajta keresztül juthatunk előbbre. Sokan még mindig a rombolás princípiumait érzik az észben. Pedig a magukra hagyott érzelmek, a gáttalan ösztönök az igazán rombolók. A háború óta az anti-intellektualizmus száz lidércútj alakjában csalogatja az ingoványba a lelkeket; egy okkal több, hogy az ész biztos vezetésére bizzuk magunkat.” Kell-e mondanom, mennyire korjellemző volt, amit Halász Gábor mondott? Nálánál elkötelezettebben talán senki nem kereste az új szellemi jelenségeket. Legfontosabb írásainak címei – a kor útkeresésére utal ez – szinte szó szerint egybe csengenek Németh útkereső írásainak címeivel-témáival: *A líra halála*, *Nemzedékproblémák*, *Az újabb regényről*. Szerb Antal viszont új formákat is teremtett, még akkor is, ha sokan ebből csak az olvasható irodalomtörténeteket ismerték és ismerik, de hát mélyen rokon velük a *Hétköznapi és csodák* is, Szerb Antal ennek a zárásaként írta le, hogy nem szereti azokat az irodalomtörténeti összefoglalásokat, amelyekben a teljesség kedvéért mindenkit felsorolnak. Cs. Szabónál sorra feltűnnek a nemzedék legfontosabb motívumai: csillag, őrszem, tájékozódás, Európa, az esszé etizálódására ő figyelt fel először, abban, amit csi-

nált mégis több másodlagost érzek. A valódi Cs. Szabó-esszé az én szememben az emigrációját követően alakult ki. Hasonlóan látja ezt Vajda Miklós is: „Művének nagyobbik és súlyosabbik részét mégis idegenben írta meg, s ott nőtt igazán jelentős magyar íróvá, az emigráció »félelmes írói szabadságában«, »a körénk fagyó, tehát a dermedés ellen örök ébersége készítő nyelvi, társadalmi és politikai úrben«”. Sajátos módon ennek az idegen, hideg világnak a lehetőségei – az utazási és tájékozódás lehetőségekre gondolok itt – nagyban segítették életműve kibontásában.

A Cs. Szabó-esszé a maga kiforrott alakjában az epikus nyugalmat teremti meg – nagy lélegzetvételek, személyes vonatkozások, az érintettség jelzése és a szaktudományokra is támaszkodó pontosság. Valamikor ezzel a nyugalommal, elrendezettséggel és elszánt-sággal regényt írtak az írók – Cs. Szabó azonban esszéiben sem teremtette meg a regény megfelelőjét, mondhatjuk, mégsem volt ideje és nyugalma hozzá. Legnagyobb könyvei, vagy inkább gyűjteményei – gondoljunk a görögökkel kapcsolatos írásokra, a *Római muzsika* címmel egymás mellé állított írásokra, vagy a *Shakespeare-esszékre*, elemzésekre – teljes írásokból álló töredékek. Az egész a teljes, lezárt írások ellenére sem készült el. Feltehetően azért nem, mert nem is készülhetett el. A harmincas évek írásaival szemben viszont mégis valami mást mutatnak ezek az írások. Akkor Cs. Szabó egy meglátott művelődés- és magatartásművet követett – mintha magára vette volna azt az eszményt, amit kortársai megláttak és kialakítottak. Ekkorra viszont Cs. Szabó maga is kialakult – hangja, hangütése, az esszéik indítása csak rá jellemző és mással nem helyettesíthető. Ha a görögökről, Rómáról, Shakespeare-ről, Michelangelóról vagy Turnerről ír, akkor a velük való kapcsolatáról írt. Azért tehette ezt, mert ekkorra már valóban az életének része volt a művészeti és művelődési hagyomány. Zbigniew Herbert, a Cs. Szabóval sokban rokonítható lengyel esszéista jut eszembe: amikor Herbert először Rómába érkezett, azonnal a Forumhoz ment, éjszaka volt, ezért zárva találta azt. A Capitóliumról nézte a diadalíveket és az oszlopok árnyait, s az árnyak mellé helyezte képzeletben az egész Forum Romanum alaprajzát, mert az iskolában valamikor pontos térképvázlatot is készítettek róla. Herberthez hasonlóan találkozott Cs. Szabó az egész Rómával, Firenzével, a görög világgal, Angliával, Shakespeare-rel és Turnerrel, mindent tudott korábban is, amikor pedig megismerte az új világokat, élete részévé is tette azokat. Ezért alkalmazhatta esszéiben a személyes hangot és az elbeszélői magatartást... Sajátos írói világával szinte önkéntelenül talált rá a maga műfajára: miközben az elbeszélői magatartását kialakította, magányos intézményként a szellemi tájékoztatás feladatát is magára vállalta. Számátalan nagy témát hozott közel a magyar olvasóhoz: Nagy Károly hagyatékáról, a vikingekről, a művészetnek a középkorban és a reneszánszban elfoglalt helyéről, a velencei festészet aranykoráról, aztán a nápolyi festészet aranykoráról, Rubensről, Burnsról, Keatsről, Austenről, Dickensről, Audenről, Huxley-ről írt alapvető esszéket, a témák felsorolásánál csupán egyetlen kötetére támaszkodtam, s ráadásul még abból is csak mutatóba választottam egy-egy témát. Aztán ott vannak a nagy magyar esszéi is. Csokonairól, Kölcseyről, Krúdyról, Illyés Gyuláról, Németh Lászlóról, Halász Gáborról. A görög esszék, egyáltalán a nagy úti esszék, az utazásokhoz kapcsolódó beszámolók ellenpontjaként pedig ott vannak a hazai tájakkal, városokkal, tájegységekkel kapcsolatos írások, ezek kapcsán csupán a *Kárpát kebelében* című gyűjtemény írásaira és az *Erdély*-könyvére utalok. Szabó Zoltán mellett éppen Cs. Szabó László volt a szerelmes földrajz legelkötelezettebb híve, annak a felfogásnak volt a híve, hogy a táj szemléletében a hagyományok megbecsülését és az érzelmeinket is érvényesítsük. Egyáltalán: az értelem és az érzelmek másoknál nem látott arányban volt jelen Cs. Szabó László világában. Az *értelem keresője* címmel írt esszét Halász Gáborról, de nagyon értette és érezte Németh László érzelmekkel teli világát is.

Az alkat és a sors nem tette annyira személyes hangoltságúvá az ő írásait, mint amilyenek Némethéi voltak – más párfjukat azonban nem tudom elképzelni. Írásaik nem egymást helyettesítik, hanem egymás mellett állnak: Németh esszéi személyes sorsmutatóként léteznek, Cs. Szabó írásaiból pedig akár egyfajta objektív korszakot is kibonthatunk. „A görög irodalomban önmagam fedeztem fel – írta a harmincas évek közepén Németh László Kerényi Károlynak. – ...Élektra, Antigoné, Philoktetész nem hősök voltak, akiket szerettem, hanem egymást követő állapotaim: lelkem tartalmát csodálatosan fedő szimbólumok. Ha csatangoló érdeklődésemre kerestem igazolást, Hérodotoszra hivatkoztam. Írói vérmérsékletem egy Arisztophanész-tanulmányban lobbant fel a legtisztábban s léletemmel és halállommal a keresztény és a művészi halhatatlanság helyett azt a szókratészi halhatatlanságot igyekszem megközelíteni, melyet Apolló-tanulmányodban oly kívánatosá tettél. Lehet, hogy amíg állapotaimat és törekvéseimet róluk neveztem el s velük testesítettem meg, sokban félreértettem őket, sok mindent beléjük magyaráztam – de az, hogy beléjük magyarázhattam, szinte mindenestül elfértem bennük, nem igazolja-e még a félreértésemet is?” Az azonosulásnak ez a hőfoka Cs. Szabó Lászlónál soha nem tűnik fel. De azt sem figyelhetjük meg, hogy az esszé önéletrajzzá vagy az önépítés eszközévé válik. Ha Cs. Szabó mégis azonosult írása tárgyával, akkor ez az azonosulás mindig a kultúrán belül történt meg. Akkor, amikor Delphoiban a kasztáli forrásnál tenyerét segítségül hívva ivott a vízből, Csokonaira és Berzsenyire gondolt... A legteljesebb azonosulást utolsó görög útján rögzítette: a mólót az első lakatlan szigetig káprázatos aranyhíd kötötte össze, az aranyhídon pedig a parti biciklista biciklizett tovább, Hermész legújabb kori megtestesítőjeként: „Ez volt az égiek Nagy Díja az utolsó görög úton. Olyan zsongító megnyugvás áradt végig rajtam, mint egy frissen beavatott hívón, aki előtt feltárult egy misztériumvallás.” De még ekkor is megjegyezte: „Sohasem árt a nagy tapasztalat, tudás, műveltség, de nem is használ sokat. Csak a látomásból lesz kegyelmi állapot. Higgyj a csodában, ha költő akarsz lenni.”

Cs. Szabó azonban nem költő volt, hanem esszéista, tapasztalattal, tudással, műveltséggel megáldva – s noha a személyességet nem zárta ki az írásaiból és az írásai tárgyához való viszonyából, az soha nem járt együtt a tárggyal való teljes azonosulással. Cs. Szabó esszéi nem az én vallomásai voltak, nem is az önépítés eszközei, s még csak nem is a tájékozódás eszközei, hanem – s itt visszautalok arra, amit Bányai János írt – beszámolóok az adott képhez, történelmi jelenséghez, városhoz, tájhoz való viszonyáról. Önmagukon túlmutató céljuk nem volt – írásaiba beleléphetünk, mert soha nem önmagának, hanem az embernek a választott tárgyhoz való viszonya foglalkoztatta. Az én szememben talán ezért éppen ezek az írások az esszé par excellence megtestesítői. Igen, ha az esszére gondolkodok, akkor Cs. Szabó László írásai jutnak az eszembe.

Cs. Szabó Lászlóhoz ennek ellenére sem fogok olyan közel kerülni, mint mondjuk József Attilához vagy Németh Lászlóhoz. Nem azért, mert nem akarok hozzá közel kerülni, hanem azért, mert Cs. Szabó ezt nem engedi meg. Elegáns távolságtartás jellemzi az írásait, a személyességen belüli távolságtartás, tudom, hogy mit gondolt Delphoiban, miről beszélgetett Tolnay Károllyal, tudom, hogyan emigrált, olvastam a Shakespeare-darabok értelmezését, ismerem életének külső történéseit, de róla magáról alig tudok valamit. S nemcsak hogy magáról keveset beszélt, hanem a korról is, amelyben élt – noha a huszadik század mélyen belelépett az ő életébe is. Ha valahol, akkor azt hiszem, hogy az írásai töredékességében, az életmű töredékességében kell keresnünk a huszadik század lenyomatát az ő világában...

S bár Cs. Szabó László személyes világához nehezebb közel kerülni, mint Németh László vagy József Attila világához, mégis, legtöbbször az ő írásaihoz fordultam segítségül.

Ha az utazóról írtam, Cs. Szabó elképzelt alakja idéződött föl előttem. Igaz, voltak nála céltudatosabban utazók, s olyanok is, akik többet utaztak nála, de senkit nem találok, aki nálánál pontosabban és árnyaltabban írta volna le úti tapasztalatait, benyomásait, aki hozzá hasonlóan lett volna képes kibontani a tájban megérezteket, vállatára fogni a műemlékeket, szembesíteni a ránk maradt tárgyi emlékeket a másutt őrzött múkin-csekkel, írásos forrásokkal. A harmincas években „esszéistaként” utazott, később mint a művészettörténet professzora, aztán emigráns lett, előbb csak egyszerű menekült, aki az időt a múzeumok-templomok látogatásával töltötte, éhesen, kenyér nélkül, később a BBC munkatársa lett, s így számtalan esetben kiküldöttje a világ legkülönbözőbb pontjára. Ne irigyeljük érte, rászolgált ezekre az utakra: tudta, hova és miért kell elindulnia, és amiért elindult, azt meg is találta. Nem kis teljesítmény. Az Angol Rádió kiküldöttjeként járta a francia vagy a görög szigeteket, utazott Shakespeare szülővárosába, meglátogatta Kerényi Károlyt vagy Tolnay Károlyt, ismerte Firenze és Róma legapróbb követeit. Ha a tájról, a tájhoz való viszonyról írtam, az újabb „szerelmes földrajz” szükségességéről, akkor meg kellett értenem, hogy Szabó Zoltán előtt pár esztendővel Cs. Szabó már megfogalmazta egy *Szerelmes földrajz*-szerű antológia szükségességét. Szabó Zoltán munkája 1942-ben jelent meg, Cs. Szabó 1937-ben a *Levelek a száműzetésből* című kötetében így írt: „Egyszer Michelet pihenésül írt egy könyvet Franciaországról. Minden tájnak másképp bókolt s amikor például Provence-től Languedoc-hoz fordult, hangot cserélt, mintha szelíd Bianka után bőszt nővérenek, a makrancos hölgynek udvarolna. Így készült el egy munkás élet kicsi amulettje, a Notre France. Magyarországnak nincs ilyen szerelmes földrajza. Kazinczy, Petőfi elkezdtek, Jókai száz kötetbe szétszórta. Mert ő megírta, de ki kell kaparni a tündérmesék hamujából. Csodálatosan ismert minden zugot, azt is, amit sohasem látott. Ha a nemzet egyszer, csak egyszer a térdére ült volna, hogy a hazáról meghallgassa, mienk volna a legszebb szerelmes földrajz! Ám ez a nemzet sohasem szerette úgy a hazát, ahogy a költők tanítják Vergilius óta. Jogászok vagyunk, fanyar fogalmérok s szerelmes földrajz helyett arról maradt írott emlékün, hogy bizonyos horvát megye milyen részt válasszon nagyobbik címerünkéből?” Ha a kecskeméti Fő tér történelemből kibomló szépségét akartam megérteni, akkor ehhez Cs. Szabó adta a biztatást, azzal, ahogy a kolozsvári Fő térről írt: „Az a hatalmas, négyszögű piactér, a négy oldalról merőlegesen ráfutó utcákkal úgy volt kiszabva a 14. század óta, hogy még eszményi reneszánsz városok mértanba szerelmes, olasz tervezői is nagyot néztek volna, ha látják. Vajon ki lehetett a névtelen, nagy stílusú rendező, olyan igényű, mint egy városalapító császár? Sok-sok évszázadban gondolkozhatott, mert ma se szűk még. Talán ezer évig látott előre, mint valamikor a magabiztos rómaiak...”. Amikor Firenzébe készültem, Cs. Szabó Tolnay Károlyról írt sorai idéződtek fel bennem: „Várákozva állt egy több százados firenzei ház kapujában. Haja hullámosan dús, aranyló fényű, szőke vagy ősz-e a párás napon? Ezen tanakodva, észrevétlenül figyeltem a túlsó járdáról. Engem várt, de máshonnan: másfele nézett. Már első látásra vonzó jelenség: arányosan középtermetű, élénk és laza mozgása kecses, külsőre finoman összehangolt férfi. Tolnay Károly volt a várákozó, világszerte ismert, francia névalakban Charles de Tolnay, az idegen nyelveken író magyar művészet-történész, tudományának élő művelői közt sok tekintetben egyedülálló”. Carlo – ahogy barátai, tisztelői nevezték – az emigrációban élő Cs. Szabó Lászlót várta. Amikor először olvastam Cs. Szabó írását erről a találkozásról, ez is már vagy két évtizede történt, a találkozó pedig több mint negyed évszázada, azóta Tolnay is, Cs. Szabó is halott, elképzelttem beszélgetésüket: Tolnay, a nagy elemző, s Cs. Szabó, a nagy megértő. Biztosan valami ötödfontosságú kérdésekről beszélgettek, a családfák elágazásairól vagy más efféléiről, az alapkérdésekkel Firenze, a reneszánsz, Michelangelo kapcsán tisztában voltak... Közben, persze, kávéztak, s a Michelangelo-házban sétálva a műtárgyak között *éltek*. Mert a valódi

életük a művészetről beszélgetve zajlott, belehelyezkedve abba a korba, amelyikről éppen szó volt... Firenzében, Rómában Cs. Szabó volt az útikalauzunk. Cs. Szabó és Márai. Amikor a harmincas évek irodalmáról írtam, az ő esszéje jelentette az elindulást: *Beteg évtizedért lakolva...*

Úgy gondolom, magyarázatát is kell adnom annak, hogy miért éppen Cs. Szabó írásai jelentik számomra azt a pontot, ahonnan el lehet indulni, ahova a magam élményét kapcsolhatom. Azért, mert Cs. Szabó írásaiban találok meg a még vállalható személyességet, azért, mert az ő számára vált egzisztenciális kérdéssé a kultúra átélése. Nem növesztette fel az egyéniségét, de nem is borult le a kultúra előtt, egyszerűen élni akart a kultúra által, feladatnak ez sem kevés.

S akkor még az utókorról, arról, amelyet Kibédi Varga Áron is említett naplójegyzetében. A mi korunknak már nem lesz utókora, Cs. Szabó korának még volt, Cs. Szabónak még lehetett volna. Magunkon láthatjuk, hogy mire vagyunk kíváncsiak az előző korokból: töredékekre és művekre. A változó divat szerint, az idő körforgása szerint. De: a nagy alkotók mégis megkapják a figyelmet. Ki életében, ki halálában. Ady: életében és halálában is, igaz, most mintha éppen nem kapná meg. Babits, Kosztolányi: életében és halálában is, József Attila: inkább halálában, de azóta folyamatosan, igaz, korszakonként erősen más módon, Illyés, Németh László az életükben, életük végén, Márai halálában, Cs. Szabó halálában sem. A harmincas években nem törekedett mítoszteremtésre, megfigyelő volt, élt a kultúrában, az emigrációban a művel együtt megszületett a mítosza, ám ezt itthon kevesen ismerhették. Első volt a hazatérők között, a nyolcvanas évek első felét uralhatta volna, de más irányt vett a kor, és mást az irodalom. Cs. Szabónak az emigráció előtt voltak olvasói, az emigrációban is voltak olvasói, s emigrációbeli írásainak itthon is voltak olvasói, még akkor is, ha nem voltak sokan, s nagyjából az irodalom világán belül léteztek. Úgy tűnt, hogy a nyolcvanas évek első felétől-közepétől Magyarországon megjelenő esszé- és elbeszélés-gyűjteményeinek meglesznek a maguk olvasói immáron az irodalmi világon kívül is. Mert hát meg kellett volna lenniük, az emigráns író ugyanis a (nagyobb tömegű) olvasó elvesztésével veszítette a legtöbbet – s ezt a veszteséget még a megnyert-megszerzett-megteremtett-megszenvedett szabadság sem pótolhatta, ahogy az olvasók léte sem a szabadság hiányát. Ezt a kárpótlást megérdemelte volna. Cs. Szabónak azonban úgy nem lettek – mert nem lehettek – olvasói, ahogyan Németh Lászlónak voltak a hatvanas-hetvenes években, Illyésnek a hetvenes-nyolcvanas években, vagy ahogy Márainak vannak a kilencvenes évek óta. Ezért aztán az életműve sem jelent meg teljes egészében, életműsorozata születésének századik évfordulóján indult, „szakirodalma” még nem teremtődött meg, levelezését nem gyűjtötték egybe – szóval, mindmáig nem vagy csak alig tették meg azt, amit egy nagy író körül meg kell tenni.

A legnagyobb adósság persze az, hogy az életművével kapcsolatos legfontosabb kérdések sem fogalmazódtak meg. Ezek közül párat felsorolok: Mit tudunk adatszerűen az életéről? Mi az, amit mi tudunk, s mi az, amit tőle tudunk, amit önéletrajzából ismerünk? Látjuk-e már a harmincas évek magyar irodalmában elfoglalt helyét? Milyen szerepet töltött be a „nyugati” magyar irodalom megszerveződésében, kibontakozásában? Értelmezhető-e az ő életműve kapcsán az, amit kortársai: József Attila, Márai Sándor, Németh László kapcsán zárt életműnek szoktunk nevezni? Merthogy valamennyien kitesztették azt, ami lehetőségként bennük volt, a motívumok mutatják, hogy művüket eljuttatták a zárópontra. Miből adódott ez? A mű iránti kötelezettségérzetből, az önmagukkal szembeni elkötelezettségből, a kultúrában való létezés intenzitásából, miből? Márai, Cs. Szabó az emigrációban visszhang nélkül, olvasókkal, de mégis inkább nélkülük életművük súlyosabb részét hozták létre? Honnét volt ehhez erejük... Cs. Szabó, ha jól számolom, Nyugaton két-három havonta tett az asztalra egy zárt írást, egy nagy esszét, aminek a

létrehozásához utaznia kellett, olvasnia kellett, kutatnia kellett... S az egyik legfontosabb kérdés: mi jellemezte az emigrációban elfoglalt szellemi pozícióját, s az ő helyfoglalása, valamint Szabó Zoltáné és másoké, milyen hatást gyakorolt – közvetlenül vagy közvetve – a hazai szellemi és politikai életre? A hatvanas évektől a Cs. Szabó László – Szabó Zoltán – Bibó István – Illyés Gyula – Németh László szellemi ötszögben, már amennyire ez az ötszög létezhett, történt-e valami olyan, aminek politikai-ideológiai jelentősége volt?

S aztán a zárókérdés: vannak-e – lesznek-e olvasói Cs. Szabó Lászlónak? Erre a kérdésre a rögtönzött választ is megadom: csak akkor, ha a szellemi élet képes lesz visszatérni önmagához, s ha szükség lesz még arra a tájékoztatásra, amelyhez Cs. Szabó László akarta-akaratlanul a maga alakját és gondolkodását hozzákapcsolta. Ha ismételten kialakul a szaktudományt körülölelő, a tudásban-tájékozódásban a személyességet sem kizáró sáv, ha a műveltségnek, a szakmán és a szakmaiságon túlmutató műveltségnek ismét kultusza lesz Magyarországon.

Cs. Szabó László világának általam képzelt, nem időbeli zárópontja: ez a klasszikus görög és római világot, a nyugati kultúrát mélyen és alaposan ismerő gondolkodó járt a sivatagban is, s azt minden korábban megismert világnál érdekesebbnek-gazdagabbnak találta. Zárttá váló életműve ezen a ponton az én szememben hirtelen nyitottá válik, mintha valami új kezdődött volna nála, ha még lett volna ideje-módja ahhoz, hogy egy új világot megismerhessen, akkor megismerte volna. Mindenesetre szívesen olvasnám a sivatagról írott beszámolóit...